

प्रकरण चौथे

समकालीन ग्रामीणता

- प्रास्ताविक

१. समकालीन ग्रामीणता

- १.१. 'भैनाळ'मधील समकालीन ग्रामीणता

- १.२. 'बस्तान'मधील समकालीन ग्रामीणता

२. विविध समस्या

- २.१. 'भैनाळ'मधील विविध समस्या

- २.२. 'बस्तान'मधील विविध समस्या

३. ग्राम विरुद्ध नगर

- ३.१. 'भैनाळ'मधील ग्राम विरुद्ध नगर

- ३.२. 'बस्तान'मधील ग्राम विरुद्ध नगर

- समारोप

- संदर्भ

समकालीन ग्रामीणता

● प्रास्ताविक

मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे. तो ज्या समाजात राहतो त्या समाजाचा त्याच्या व्यक्तीमत्त्वावर परिणाम होणे साहजिकच असते. लेखक हा समाजातील एक संवेदनशील घटक असतो. जो आपल्या ठिकाणच्या संवेदनशील प्रतिभेच्या सहाय्याने आपण पाहिलेले, साहिलेले वेगवेगळे अनुभव तो आपल्या साहित्यकृतीतून मुद्रित करित असतो. सदरच्या या प्रकरणामध्ये 'भैनाळ' आणि 'बस्तान' या दोन कादंबऱ्यातील समकालीन ग्रामीणतेचा अभ्यास करणार आहोत. या दोन कादंबऱ्या म्हणजे समकालीन ग्रामीणतेचा दस्ताऐवज आहेत. या कादंबऱ्यातून ग्रामीण शेतकरी समाज जीवनातील विविध घटना, वास्तववादी दृष्टिकोनातून उलघडून दाखविण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न या लेखकांनी केलेला आहे. काही दशकापासून वेगाने वाढणाऱ्या शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, यांत्रिकीकरण यामुळे झपाट्याने बदलत जाणारे ग्रामीण समाजजीवन; जागतिकीकरण, उदारीकरण, खाजगीकरणकडे समाजाचा वाढणारा कल, याचा समाजजीवनावर होणारा सखोल परिणाम यावर विविध पैलूने प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न झालेला आहे. विकासाबरोबरच विविध समस्या निर्माण झाल्या, अर्थव्यवस्थेबरोबरच समाजव्यवस्थेवर अंतर्बाह्य परिणाम जाणवू लागला. हा समकालीन ग्रामीणतेचा परिणाम आपल्या प्रतिभेच्या सहाय्याने वास्तववादी दृष्टिकोनातून मांडण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न झालेला आहे. तो काही ठळक मुद्द्यांच्या आधारे अभ्यासू.

१. समकालीन ग्रामीणता

आपल्या समकालाशी प्रामाणिक राहून बदलणाऱ्या ठळक सामाजिक संस्कृतीमधले आचार विचार, व्यवहारधर्माचे स्वरूप सर्जनशीलपणे साहित्यिक मांडतो. एखाद्या वाङ्मय कलाकृतीतून येणाऱ्या घटना ह्या त्या समकालाशी आपले नाते सांगत असतात. समकालीन मराठी साहित्याच्या वास्तवतेविषयी अ. द. वेलणकर लिहितात, "समकालीन मराठी साहित्यात वास्तवतेला विशेष महत्त्व देण्यात येते. आपल्या लेखनात तथाकथित वास्तवता यावी म्हणून लेखक विशेष दक्षता घेतात असे दिसते. साहित्याकडून वास्तवतेची अपेक्षा करणाऱ्या वाचकांचेही प्रमाण वाढले आहे." आता समाज साहित्याच्या बाबतीत अधिक जागृत झाला आहे. आपल्या अवतीभवती घडणाऱ्या घटनेच्या वास्तव स्वरूपाबद्दल त्याच्या साहित्याकडून अपेक्षा वाढल्या आहेत.

समकालीन ग्रामीणतेमध्ये वास्तवतेला अधिक महत्त्व असते. यामुळे साहित्य हा त्या काळातील ठळक घटनांचा दस्ताऐवज असतो. समकालीन ग्रामीणतेच्या संदर्भात डॉ. सदा कऱ्हाडे लिहितात, “साहित्याच्या निर्मितीमागे अंतःप्रेरणेप्रमाणेच बाह्यप्रेरणाही असतात. यालाच आपण स्वयंप्रेरणा आणि परप्रेरणा असे म्हणतो. बाह्यप्रेरणा आणि परप्रेरणा या समकालीन परिस्थितीतून अथवा आर्थिक, सामाजिक, राजकीय घडामोडीतून लाभत असतात.”^२ ग्रामीण साहित्याची निर्मितीसुद्धा अशाच काही अंतःप्रेरणा आणि बाह्यप्रेरणांनी आविष्कृत झाली आणि ती आविष्कृत होत असताना आपल्या बदलत्या गावगाड्यासह साहित्यातून आली. अनेक ग्रामीण साहित्यकृती ह्या समकालीन ग्रामीणतेशी प्रामाणिक राहूनच निर्माण झाल्या. बदलत्या काळाबरोबरच बदलत्या ग्रामीण समाजजीवनाचे विविधांगी रूप प्रकट होऊ लागले. १९६० नंतरची मराठी ग्रामीण कादंबरी लाक्षणिक, उल्लेखनीय व विविध अंगाने प्रकाशमान झाली. याला तत्कालीन समाज परिस्थितीचे कारण पोषक ठरले. नवशिक्षणाचे वारे प्यालेला संवेदनशील लेखक स्वयंप्रेरणेने बदलत्या काळ परिस्थितीचे चित्र रेखाटू लागला. ग्रामीण विकासाच्या नावावर अनेक सामाजिक, सांस्कृतिक बदल ग्रामीण भागात घडू लागले आणि ग्रामीणतेमध्ये बदल जाणवू लागला. ही बदलती ग्रामीण समकालीनता साहित्याच्या माध्यमातून आविष्कृत होऊ लागली. अशा काही बदललेल्या संदर्भांचा उल्लेख या दोन्ही कादंबरीमध्ये येतो. तो अभ्यासू.

१.१. ‘भैनाळ’मधील समकालीन ग्रामीणता

लेखक ज्या काळात वावरतो त्या स्थळ, काळ, परिस्थितीचा प्रभाव त्याच्यावर व कलाकृतीवर होत असतो. ‘भैनाळ’ या कादंबरीचा प्रकाशित काळ हा १९८६ असला तरी त्यापूर्वी ही कादंबरी ‘जिन्हाळा’ ह्या शंकर सारडांच्या १९७५ सालच्या दिवाळी अंकात ‘निर्व्याज’ या नावाने प्रसिद्ध झाली होती. याचा जर विचार केला तर ह्या कादंबरीचा काळ हा १९७५ पूर्वीचा ठरतो. या कादंबरीतील घटना, प्रसंग व पात्रे ही १९७५ च्या संस्काराने चित्रित झाली आहेत. हे ‘भैनाळ’ या कादंबरीवरून दिसून येते. ‘भैनाळ’ ही डॉ. बाबुराव गुरव यांची पहिली कादंबरी असल्याने त्यांचे पूर्व संस्कार या कादंबरीला लाभले आहेत आणि ही कादंबरी निर्माण झाली आहे. या कादंबरीमध्ये काही समकालीन ग्रामीणतेचे संदर्भ येतात.

शेतकऱ्यांच्या जीवनामध्ये औद्योगिकीकरणामुळे आमुलाग्र बदल झाला, तो खेड्यापाड्यामध्ये जाणवू लागला आहे. ‘लेथ मशीन’ने मानवी कष्ट कितीतरी पटीने कमी केले. त्याचबरोबर अनेक मशीनसाठी लागणाऱ्या स्पेअर पार्टची निर्मितीही होऊ लागली. त्या लेथ मशीनवर काम करण्यासाठी मजूरांची गरज असते. ती गरज ग्रामीण भागातून रोजगाराच्या

शोधत आलेल्या धोंडीरामसारख्या अनेक व्यक्तींकडून भागविली जाते. आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे ग्रामीण भागात शेतीसाठी लागणारे मनुष्यबळ कमी लागू लागले, यामुळे अल्पभूधारक व मजूर असणारा समाज रोजगारासाठी शहराच्या वाटा धरू लागला. त्यामुळेच 'पाटलाच्या प्रकाश' सारखे तरूण मंडळी मुंबईची वाट धरू लागली. औद्योगिकीकरणामुळे ऊसाची गुन्हाळे बंद पडून त्यांची जागा साखर कारखान्यांनी घेतली. हे यातील 'सांगली साखर कारखाना' यावरून दिसून येते. त्याचबरोबर ऊसाची वाहतूक करण्यासाठी ट्रकसारखी अवजड वाहने ग्रामीण भागात दाखल झाली काही प्रमाणात प्रवासाची सोय झाली.

नवीन फियाट कार आली तरीही अजून सायकलीचे प्रमाण ग्रामीण भागात अधिक दिसते. 'चूल आणि मूल' ही ग्रामीण स्त्रीची प्रतिमा आता बदलली आहे. ती पुरुषाच्या खांद्याला खांदा लावून स्वातंत्र्य लढ्यात लढते; त्याला समर्थ साथ देते, त्याचबरोबर आपला पती हुतात्मा झाला असताना न डगमगता समर्थपणे कोणत्याही प्रकारची अपेक्षा न करता नवीन पिढी घडविण्यासाठी धडपडते. धोंडीरामच्या शाळेत शिकविणाऱ्या बाईंच्या चित्रणावरून हे स्पष्ट होते. त्याचप्रमाणे 'भैना' सारख्या ग्रामीण स्त्रिया नवऱ्यावर अवलंबून न राहता त्या समर्थपणे उभा राहून, कष्ट करून स्वतःबरोबरच धोंडीरामसारख्या आपत्ती कोसळलेल्या पतीबरोबर आपला संसार सुखी करते. तिच्याविषयी धोंडीराम म्हणतो, "तिनं माझा येड्याचा संसार गारूड्यानं नाग डुलवावा तसा डुलविला. पोरं, पोरी, जावई, घरदार हे समदं बघून माझा इस्वासच बसंना."^३ अशा या काळातील स्त्रियांची अनेक रूपे आपल्याला दिसून येतात. त्याचबरोबर शहरी स्त्रियांना अधिक स्वातंत्र्य मिळू लागले आहे याचे वर्णन करताना लेखक लिहितो, "गाडीतून बाहेर पडणाऱ्या युवतीने गॉगल नाकावर ओढून दोन-तीन वेळा न्याहाळून धोंडीरामकडं पाहिलं."^४ अशा स्त्रिया स्वकर्तृत्ववान आहेत. स्वतः गाडी चालवतात, त्याचबरोबर एखाद्या उद्योगधंद्याची जबाबदारी यशस्वीपणे पार पाडतात असे समकालीन स्त्रीची विविध रूपे येथे बदलत्या स्थितीसह रेखाटली आहेत.

शेतीमध्येसुद्धा बदल झाला आहे. नुसती अन्नधान्याची पिके न घेता ऊस, हळद, गाजर, रताळी यासारखी पैसे मिळवून देणारी पिके शेतकरी घेताना दिसतो. एकाच पिकात अंतर्गत पिके म्हणून ऊसाबरोबर हळदीचे पिक घेतो. त्याचबरोबर पानमळे आणि द्राक्षाच्या बागा करून बागायती शेती करणारा आपल्याबरोबरच आपल्या गावाचा चेहरामोहरा बदलणारा शेतकरी याठिकाणी चित्रीत होतो. नवनवे तंत्रज्ञान वापरून तो शेती करताना दिसतो. यामुळे ग्रामीण भागात नवीन रोजगार निर्मिती झाली. याविषयी धोंडीराम म्हणतो, "आलीकडं मी थोडा मोठा झाल्याल्यो. गावात पाटलाने नवं पानमळं घातल्यालं, दराक्षाच्या बागाबी वाढल्याल्या

मळ्यातनी बारक्या पोरान्नी कामं लागायची.”^५ समाजरचनेमध्येसुद्धा फरक जाणवतो आहे. ‘पाटील’ हे पद आता कोणीही भूषवू लागले आहे. याविषयी लेखक लिहितो, “या समद्या कलागतीला गावातले न्हावी कारणीभूत असायचे. हे सगळे न्हावी स्वतःला पाटील म्हणवायचे. कागदोपत्री यांची नावेही पाटील अशीच लागलेली.”^६ त्याचबरोबर एखादा दत्तामांगासारखा गावात गावकी न मागता शहरात जाऊन काम करतो. अशी ग्रामीण परिस्थिती बदललेली दिसते.

तर काही ठिकाणी सरकारने आखलेल्या योजनांचा उल्लेखही येतो. “सरकार म्हंतंया पोरं नगो, मग आमाला पोरं हुयाची न्हायती. नुस्ताच संसार.” (‘भैनाळ’ पृष्ठ क्र. ४) यासारख्या लोकसंख्येवर निर्बंध घालणाऱ्या सरकारी फतव्याचा उल्लेखही या कादंबरीमध्ये येतो. तर बदलत्या राजकारणाचे हिडीस रूपदेखील समोर येते, “गावात दोन पाट्या पडल्या एक-एक मानूस कटून मरत्यात.” (‘भैनाळ’ पृष्ठ ५६) त्याचबरोबर ग्रामीण अक्षर ओळख नसणाऱ्या अडाणी शेतकऱ्याची खाजगी शेठ सावकाराकडून लुबाडणूक होते. अनेक कर्जबाजाराची तो लुबाडणूक करतो. त्याचबरोबर शेतकऱ्यावर अन्याय करतो याविषयी धोंडीरामचे वडील म्हणतात, “खी रोग बरा पण मारवाडी नको.” (‘भैनाळ’ पृष्ठ ५१) असा अन्याय करणारा ‘खडकू मारवाडी’ आणि सामान्य शेतकरी यांचे समकालीन नाते दर्शविणारे प्रसंग चित्रित केले आहेत. आज ही परिस्थिती दिसून येते. कर्जबाजारी झाल्याने अनेक शेतकरी आज ग्रामीण भागात आत्महत्या करताना दिसतात.

१.२. ‘बस्तान’मधील समकालीन ग्रामीणता

‘बस्तान’ कादंबरीच्या लेखन काळाचा विचार करता ही कादंबरी अलीकडे १९९७ साली प्रकाशित झाली आहे. ‘बस्तान’ ही मोहन पाटलांची पाचवी कादंबरी आहे. या कादंबरीवर काही तत्कालीन घटनांचा प्रभाव जाणवतो. मोहन पाटील यांनी आपली संवेदनशीलता जागृत ठेवून अधिक सृजनशीलपणे समकालीन ग्रामीणतेचा आढावा आपल्या कादंबरीतून घडवला आहे.

१९६० च्या नंतर ग्रामीण समाज रचनेवर अधिकांशपणे औद्योगिक, आधुनिकीकरणाचा परिणाम जाणवू लागला. विकासाच्या नावावर अनेक बदल समाजजीवनात जाणवू लागले. या बदललेल्या समाज जीवनाचा परिणाम कादंबऱ्यामधूनही दिसू लागला. या कादंबरीमध्येसुद्धा तो जाणवतो. याविषयी नागनाथ कोत्तापल्ले लिहितात, “औद्योगिकीकरणाच्या वेगाबरोबरच आपल्या धारणा बदलत गेल्या. जे जे काही चांगले आहे ते ते सर्व शहरातच आहे अशी आपली धारणा बनत गेली. त्यातूनच शहरे भरभराटीला आली. शासनाचे आणि साऱ्यांचेच लक्ष शहरावर केंद्रित झाले. हे होताना आपोआपच खेडी अधिक उध्वस्त होऊ लागली.

शहराकडे लोंढा लागला. या प्रक्रियेतून शहराच्या आसपासची हजारो खेडी आणि उत्तम प्रकारची शेती नष्ट होऊ लागली आहे. उत्तम शेती नष्ट करायची आणि तिथे बंगले उभारायचे, कारखाने उभे करायचे धोरण आपण अवलंबिले. नवीन जमीन वहिवाटीखाली आणण्याचे तर आपण थांबविलेच आहे. पण असलेली शेतीही नष्ट करित आहोत याचे भानही आम्हाला उरले नाही. हा खरं तर अतिशय गंभीर प्रश्न आहे. याबद्दल कोणालाच काही विचार करावा वाटला नाही. फक्त मोहन पाटील या लेखकाने 'बस्तान' ही कादंबरी लिहिली.'”^७

शिक्षणाचे लोन ग्रामीण भागापर्यंत पोहचले. शिक्षणाचे महत्त्व ग्रामीण समाजाला पटले आणि ग्रामीण तरूण शिक्षण घेऊन जागृत झाला. पण तो सुशिक्षित बेकारच राहिला. वाढत्या औद्योगिकीकरणाचा परिणाम समाजातील सर्व घटकांवर झाला आहे. अनेक तरूणांची रोजीरोटी शहरामध्ये असणाऱ्या उद्योगधंद्यावर अवलंबून आहे. याविषयी लेखक लिहितो, “करंजी शहराचा मुख्य उद्योग कापड धंदा. या शहरावर आजूबाजूच्या खेड्यातील बापूसारख्या कैक तरूणाची भाकरी अवलंबून होती.”^८ ग्रामीण तरूण शेती सोडून नोकरीच्या मागे धावतो आहे. ही समकालीन ग्रामीणता येथे येते. त्याचबरोबर शिक्षण संस्थेचे मुख्य मूल्य नष्ट होऊन ज्यांना शिक्षणाचा गंध नाही असा कोणीही ऐरागैरा आपल्या स्वार्थासाठी शिक्षणसंस्था काढू लागला आहे. अशी अनेक विनाअनुदानित तत्त्वावरील शाळा, कॉलेजे, महाविद्यालये खेड्यापाड्यात निघत आहेत. तसेच काही 'शंकर मांगुरे'सारखे नवशिक्षण सम्राट निर्माण होत आहेत. ग्रामीण भागातील शेतकरी समाजाचे, कष्टकरी जनतेचे मनोरंजन करणारे बहुरूपी, गोंधळी, डवरी, डोंबारी, कडकलक्ष्मीवाले, वासुदेव, पिंगळा, तमासगीर हे आता ग्रामीण भागातून आज हद्दपार झाले आहेत. त्यांची जागा टेपरेकॉर्ड, टीव्ही. कॅसेट यांनी घेतली आहे आणि त्यांची दुकाने चौकाचौकात थाटून तरूण बसला आहे.

विवाह या विधीकडे ग्रामीण समाजजीवनामध्ये गांभीर्याने पाहिले जात असे. पूर्वी ग्रामीण भागामध्ये महिना-महिना लग्न समारंभ चालायचा. पण आता हे चित्र बदलू लागले आहे. बापूसारखे कैक तरूण मंडळी आता यादी पे शादी यासारखी नवीन लग्न पद्धती त्यांना पसंत पडू लागली आहे. ग्रामीण भागामध्ये लग्नापूर्वी मुलाने मुलीस भेटणे अथवा बोलणे निषिद्ध मानले गेले होते. पण शिक्षण मिळू लागले आणि समाजात नवजागृतता आली. या तरूण पिढीमध्ये भूपाल आणि मंगल यासारखे तरूण-तरूणी प्रेमविवाह करताना दिसून येतात. अशा पद्धतीने बराच बदल ग्रामीण समाज संस्कृतीमध्ये झालेला जाणवतो.

ग्रामीण तरूण आता शेती सोडून नोकऱ्या करू लागला आहे. डॉक्टर, इंजिनियर, वकील, प्राध्यापक, मास्तर यासारख्या नोकऱ्या स्वीकारू लागला आहे. भूपाल, बाबशा,

राजाराम, गुलाब कांबळे, तुकाराम कांबळे, नानू मास्तर, तिपाण्णा कुंभार यासारखे अनेक जातीपातीचे तरूण नोकरी करण्यातच धन्यता मानू लागले आहेत. त्याचप्रमाणे स्त्रियांचे प्रमाणही लक्षणीयरित्या वाढत आहे. नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांकडे बघण्याचा सामाजिक दृष्टिकोन आता बदलला आहे. नोकऱ्या करण्यासाठी स्त्रियाही आता घराचा उंबरठा ओलांडताना दिसतात हे मंगल आणि तुकाराम कांबळेची बायको यावरून दिसून येते. तर काही तरूण अर्धवट शिक्षण सोडल्यामुळे विविध व्यवसायांमध्ये आपले नशीब आजमावीत आहेत. जगन्नाथ सोनारसारखा तरूण आपला पूर्व पारंपरिक व्यवसाय नव्या पद्धतीने करताना दिसतो. तर बापूच्या गावातील वरच्या गल्लीतील अनेक तरूण ट्रक व्यवसाय करतात, तर काही तरूण रिक्षा ड्रायव्हर आहेत. ते प्रवाशांची ने-आण करतात तर काही तरूण ट्रॅक्समधून प्रवाशी 'वडाप' करण्याचा व्यवसाय करतात. बापूचा भाऊ चंदा पण रिक्षा ड्रायव्हर आहे तर गज्या हा किराणा मालाचे दुकान टाकून गावात बसला आहे. असे आधुनिकीकरणाच्या प्रवाहामध्ये सर्व ग्रामीण शेतकऱ्यांची तरूण मुले कुठे ना कुठे व्यवसाय नोकरी करताना दिसून येतात, तर काही बेकार हिंडताना दिसून येतात आणि पूर्वपरंपरागत शेती व्यवसायाला त्याने गाडूनच टाकले आहे. बापू, बाळू, आनंदा, सपाटे यासारखे काही मोजकेच शेतकरी शेती करताना दिसतात. तर बापूसारखा एखादा तरूण या बदलत्या ग्रामीणतेविषयी विचार करताना दिसतो आणि विदिग्र होतो.

पूर्वी हा कोण? कुठला? कोणत्या गावचा? कोणत्या वंशाचा? कोणाचा? याबद्दल माहिती मिळायची ती हेळव्याकडे. पण आता हा कोण? कुठला रहिवाशी? हे जर ठरवायचे असेल तर त्यासाठी त्याला सरकारच्या ओळखपत्राची गरज असते, ती म्हणजे 'रेशन कार्ड'. ज्याला भारतीय नागरिक व्हायचे असेल तर रेशन कार्डची आवश्यकता असतेच असते. या समकालीनतेविषयी बाळू म्हणतो, "म्हत्वाचं काम झालं. मर्दा बापू तुजं बुड आता गावात टेकलं. अगदी घच्च. आयला सरकारनं काय शककल काढल्या बघ की. तू कोण? कुंणाचा? कोण गावचा? तुझा थारा कोंचा? हे तुज्या कपाळावर लिल्यालं नसतंय. पण हे कार्ड बोलतंय सारं. पन्नास-साठ रूपयात तुला एकदम किंमत आली." या बदलत्या ग्रामीणतेचा उल्लेखही येथे येतो. ग्रामीण भागातील घराच्या रचनेमध्येसुद्धा महत्वाचा बदल जाणवू लागला आहे. छपरे, कौलारू घरे, माळवतीची घरे, पत्र्याची घरे जाऊन आता सिमेंटमध्ये बांधलेली आर. सी. सी. ची घरे ग्रामीण भागात दिसू लागली आहेत. हे शंकर मांगुरे, भूपाल, चंदा यांच्या सारख्यांवरून याची स्पष्ट जाणीव होते.

शेतीमध्ये आधुनिक तंत्राचा वापर करून तीनशे-चारशे फूट खोल जमिनीच्या पोटात बोरिंग मारून लाईटच्या सहाय्याने पाणी काढून जमिनी पिकवू लागलेला शेतकरी आधुनिक

पद्धतीने बाजारपेठेचा विचार करून बाबू सपाटे आणि बाळू यासारखे शेतकरी आपल्या न पिकणाऱ्या माळरानावरसुद्धा विविध पद्धतीच्या भाजीपाल्याची लागवड करू लागला आहे. तर काही शेतकरी आपल्या मुलाच्या शिक्षणासाठी, त्याच्या नोकरीसाठी, व्यवसायासाठी आपली वाडवडिलार्जित जमीन काही पैशाच्या मोबदल्यात विकत आहेत. काळी आई मानून पूजा करणाऱ्या शेतीची तो आता विटंबनाच करत आहे. या व अशा प्रकारच्या समकालीन समाजामध्ये दिसणाऱ्या ग्रामीणतेचे दर्शन या कादंबरीमधून स्पष्ट होते.

२. विविध समकालीन समस्या

“आपल्या भोवतालच्या जीवनातले अनेक तपशील आपल्या समकालीन साहित्यामध्ये चित्रित झालेले दिसतात.”^{१०} त्याचबरोबर आपल्या सभोवती विविध निर्माण होणाऱ्या समस्याही व्यक्त होत असतात. अशाच काही प्रवृत्ती, समस्या याठिकाणी दिसून येतात. हे या दोन कादंबरींमधून स्पष्ट होते.

२.१. 'भैनाळ' मधील विविध समकालीन समस्या

'भैनाळ' या कादंबरीमध्ये त्या काळातील काही समस्या (हातून) व्यक्त होतात. शेतकऱ्यांना मदत करण्याच्या नावावर त्याला नामशेष करणारा, त्याचे शोषण करणारा, त्याच्यावर अन्याय करणारा खाजगी सावकार फक्त धोंडीरामचेच आयुष्य धुळीस मिळवून त्याला उध्वस्त करतो असेच नाही तर त्याच्यासारख्या कितीतरी तरूणांचे स्वप्ने आपल्या स्वार्थी प्रवृत्तीमुळे धुळीस मिळवतो आणि प्लेग रोगाने मरणाच्या धोंडीरामच्या आईवडिलांप्रमाणेच आजच्या काही तरूण शेतकऱ्यांच्या हातात दोराचा फास येतो. ही खाजगी सावकारी प्रवृत्ती नष्ट न होता वाढतच चाललेली आहे. आधुनिकतेमुळे ग्रामीण भागात अनेक सोयीसुविधा निर्माण झाल्या. विकास होऊ लागला तसा त्याचा उलटा परिणामही जाणवू लागला. विविध भागामध्ये सहकार क्षेत्रामधून काही साखर कारखाने निघाले. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या हातामध्ये सरळ पैसा मिळू लागला आणि त्याला नसते उपद्रव सुचू लागले.

अनेक व्यसने जडली आणि त्याच्या हातून जाणते-अजाणतेपणी गुन्हे ही घडू लागले. याविषयी लेखक लिहितो, “सांगली साखर कारखाना नोटा बरोबरच कारखान्याची दारू बी द्यायचा; मग हे गावकरं लाल रक्तासारखा टेलरिन शर्ट अडकून गावातल्या इतर गोरगरीबांवर अन्याय करत सुटायचे. कुणाचं बोकड रात्रीत न्हाईसं व्हायचं; कुणाचं ख्वाँड चोरीला जायचं, कुणाच्या सपराला आग लागायची. एकाद्याची लेक न्हाई तर सून उजवली जायची आणि मग जिवाच्या मोलानं अब्रू जपणारा गरीब कुन्हाडीचा दांडा ठोक्याचा. कुणीतरी त्येला पाठिंबा द्यायचा; आणि अगानधपक्या वड्यात कुणाच तरी मडं घावायचं... अब्रू जाणाऱ्याची जायाची.”^{११}

असा व्यसनीपणा आणि गुन्हेगारीपणा समाजात वाढू लागला. औद्योगिकीकरणामुळे विकासाबरोबरच समस्या निर्माण झाल्या. एकाच्या पोटात एक समस्या सुप्तावस्थेत असते असेच म्हणावे लागेल. त्याचप्रमाणे प्रशासकीय यंत्रणेमध्ये भ्रष्टाचाराचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते. दारूच्या दुकानावर पोलिसांची मेहेरनजर असते हे गंगाराम पाटलाच्या उदाहरणावरून दिसून येते.

स्वातंत्र्य मिळाले, मोठ्या प्रमाणात शहराचा विकास झाला. तिसऱ्या मजल्यावरसुद्धा पाणी चढू लागले. पण ग्रामीण भागामध्ये मात्र पाणी आणण्यासाठी अजूनसुद्धा (ग्रामीण) समाजाला वड्यावरच जावे लागते. त्याचप्रमाणे विजेची समस्याही अजून सुटलेली नाही. अंधारात रस्ता शोधण्यासाठी त्यांना बॅटरी अथवा कंदीलाचीच मदत घ्यावी लागते. प्रवासासाठी वाहनांची संख्या कमी आहे. त्यामुळे एखाददुसऱ्या ट्रकवाल्याची दादागिरी सहन करावी लागते. हे धोंडीरामच्या प्रसंगावरून स्पष्ट होते. गावात एखादा चांगला डॉक्टरसुद्धा नाही. ही आरोग्याची समस्या न्हाव्याच्या बामणीमध्ये समाजाला भेडसावते. छोट्या छोट्या गावांना आठवड्याच्या बाजारासाठी विट्यासारख्या एखाद्या मोठ्या गावावर अवलंबून रहावे लागते. शाळेची तर मोठीच गैरसोय दिसून येते. एकच शिक्षक अनेक वर्गांना शिकवतो. त्या शिकणाऱ्या मुलांसाठी ना फळा, ना एखादी खोली. शाळा भरते ती गावातल्या एका मोठ्या लिंबाच्या झाडाखाली. अशी ही शिक्षणाची बिकट अवस्था खेड्यात दिसून येते.

एखाद्याचे घर बळकावून त्याच्यावर अरेरावी करून त्याच्याच घरात दारूचा धंदा करणारे गंगाराम पाटीलसारखी चांडाळ चौकडी गावागावात दिसून येते. यासारख्या अनेक समस्या खेडेगावात दिसून येतात. लोकसंख्येचा वाढता भस्मासूर येथे दिसून येतो. धोंडीरामच्या आईवडिलांना धोंडीरामसहित अकरा मुले त्यातली नऊ मेली तर दोनच जगली. त्याचबरोबर धोंडीरामलासुद्धा पाच मुले आहेत अशी वाढती लोकसंख्या ग्रामीण भागात दिसून येते. या अनेक समकालीन ग्रामीण समस्या यामध्ये दिसून येतात.

२.२. 'बस्तान'मधील विविध समकालीन समस्या

मोहन पाटील यांच्या 'बस्तान' या कादंबरीमधून विविध समस्या समोर येतात. ज्या सद्यकालीन परिस्थितीशी निगडित आहेत. वाढत्या लोकसंख्येच्या मानाने राहण्याच्या जागेच्या समस्या वाढत आहेत. औद्योगिकीकरण वाढल्यामुळे शहरात रोजगाराची संधी निर्माण झाली आणि अनेक भागातून माणसांचे लोंढेच्या लोंढे रोजीरोटीच्या शोधात ग्रामीण भागातून शहरात आले. अनेकांची रोजीरोटी शहरावर अवलंबून असल्यामुळे गर्दी वाढू लागली आहे. आणि शहराच्या जागेचा प्रश्न निर्माण झाला. हा प्रश्न सोडविण्यासाठी शहरे जवळच्याच ग्रामीण भागात शिरू लागली. सुपीक जमिनी लोक पैशासाठी विकू लागले. जे जमीन विकत नाहीत

त्यांच्या गरजा वाढवून त्या विकण्यास भाग पाडले जाऊ लागले. जो ऐकत नाही त्याला दहशतीने जमीन विकण्यास भाग पाडणारे दलालही ग्रामीण भागात निर्माण होऊ लागले आहेत अशी वाढती समस्या ग्रामीण भागात निर्माण होताना दिसत आहे. शिक्षणाची गंगा दारोदारी पोहचली. शिकलेल्या मुलांना नोकऱ्या मिळाल्या नाहीत. शिक्षण घेतल्यामुळे त्यांना रानात काम करणे कमीपणाचे वाटू लागले. सुशिक्षित बेकारांची संख्या वाढली याला वाढत्या लोकसंख्येचासुद्धा फटका बसला. बापूसारखे अनेकजण बेकार हिंडू लागले. नोकरी पाहिजे असेल तर वशिला आला आणि वशिल्याबरोबरच पैसाही आला. त्यामुळे बापूसारखा एखादा बी. ए. झालेला तरूण आपल्या गरजा भागविण्यासाठी शिपायाची नोकरी स्वीकारू लागला. पण त्या शिपायाच्या जागेसाठी जीवघेणी स्पर्धा दिसून येते. याविषयी शंकरमामा म्हणतो, “वाहवा 5 रं. तुला मस्त बॅलिस्टरची नोकरी पाहिजे. काचंच्या केबीनात बसून सायब व्हावं वाटतंय. पर तसली नोकरी आणायची कुठून? नोकरी काय कुंभाराकडं कराय टाकल्या? तवा गाडग्यागत आणावी करून? अरं इद्वाना, त्या शिपायाच्या नोकरीसाठी म्हैनाभर हेलपाटं घाटलं. चेरमनकडं, पायताण फाटलं माजं, तवा मिळाली ती..... आज बी. ए., बिकामवाली पोरं काम न्हाय ते बेकार हिंडत्यात. शिपायाची नोकरी तुला हालकी वाटली व्हय? मर्दा त्या नोकरीवर धा जनांचा डोळा हुता. म्या लाख लडतरी करून साऱ्यास्नी मागं सारून तुला तिथं बशीवला.”^{१२} यासारख्या निर्माण झालेल्या परिस्थितीची स्पष्ट जाणीव शंकरमामा करून देतो.

Mad-box ठरलेल्या टी.व्ही.ने तर लहान मुलापासून थोरा-मोठ्यानादेखील आपल्या विळख्यात घेतले आहे. टी. व्ही ग्रामीण भागात आली आणि शेती करणारा शेतकरी, राबणारा मजूर यांचे लक्ष शेतीवरून उडाले आणि तासन्तास त्या खोक्यातील चित्राकडे मुखपणे पाहू लागला. याचबरोबर स्टँड/चौकात आणि गल्ली बोळाच्या कोपऱ्या कोपऱ्यावर तरूणांची गर्दी वाढू लागली आहे. याचा परिणाम गावातील ‘बजरंग तालीम मंडळा’सारखी, मान-मनगट घट्ट करणारी एकेकाळी गावाची शान असणारी तालीम मंडळे आता नष्ट होत आहेत. त्याचबरोबर ‘महात्मा गांधी’सारखी वाचनालयाच्या कुलुपांना गंज चढू लागला आहे. आधी तालमीमध्ये तरूणांची गर्दी दिसायची, तीच आता गर्दी स्टँड चौकात मुलींची टिंगलटिवाळी करण्यात आणि पानपट्टीच्या खोक्यावर दिसू लागली आहे. वाचन संस्कृती तर नष्टच होत चालली आहे, अशीच अनेक खेडेगावांची ही समस्या आहे. याविषयी लेखक लिहितो, “बापू कट्ट्यावर बसून तो सर्व प्रकार पहात होता. ते बघून त्यो मनातल्या मनात खजील झाला. हे आपलं गाव. ह्याला आता गाव कसं म्हणायचं? कुठल्याही शहराच्या चौकात जे एक सर्वसामान्य दृश्य दिसते.”^{१३} पाण्याची समस्या ग्रामीण जनतेला भेडसावते. एखादी बोरींग नाहीतर विहीर यांच्यावर सर्व

गावाची भिस्त असते. याविषयी लेखक लिहितो, “आता गावात पाणी आलेलं पण ते पाणी संध्याकाळी तासभर सुटायचं. थोरलं कोरगाव आणि धाकटं कोरगाव या दोन गावासाठी पाण्याची एकच टाकी बांधलेली. उन्हाळ्यात फक्त पिण्यापुरतंच पाणी नळातून यायचं त्यावेळी शाळेच्या बोरिंगवर पाण्यासाठी घागरीची रांग लागायची.”^{१४} अशी ही जीवनावश्यक पाण्याची स्थिती ग्रामीण भागात दिसून येते. समाजामध्ये व्यसनाधीनतेचे प्रमाण वाढत आहे. दारू, मटका, गुटखा, मावा यांच्या दुकानांची संख्या भरमसाठ वाढली आहे. ग्रामीण भागात पिण्यासाठी पाणी नाही मात्र दारूचा महापूर मात्र वाहतो आहे. या समस्येविषयी बाळू म्हणतो, “गल्ली बोळात दारूची दुकानं. मटक्याची खोकी. धंदा करणाऱ्या बाया. जिकडं बघंल तिकडं हेच. आरं चांगल्या शाळपाशी बी ते बीरबार हैत. म्या सोता डोळ्यानं बघीतलंय. त्या गांधीबाबाच्या पुतळ्यापुढं चौकात तीन मजली दारूमटणाचं हाटेल हाय. काय चव न्हायली सांग की. गावातल्या शिकाय म्हणून जाणाऱ्या पोरास्नी चटक लागल्या. हिकडं आय बा राबत्यात तर तिकडं ही चैन्या उडीवत्यात.....ह्या पंधरा इस वर्सात हे सारं वाढलं. नुस्ता ऊत आलाय. सरकार बी हेच्यावर काय चाप बसवत न्हायी, आणि पुढ्यांनी तर ताळंच सोडला. आरं ज्येला आरी-काकरी न्हायी, त्यो दारूचं दुकान काढून गब्बर शेठसावकार हून बसला. त्येनं माड्यावर माड्या बांधल्या. आणी आमची ही खुळ्या व्हन्याची कार्टी क्वाटर पिऊन माकडागत उड्या मारत्यात..... आदी गावात दारू हुती पण तिला एक पद्धत हुती. माणसं कवातरी उरसाला, जत्रंत अशा टायमाला तेवढंच प्याची..... आता हायस्कूल शिकाय जाणारी गुडघ्या एवढी पोरं दिवून त्यो घुटका, मावा खात्यात, पचाचा थुकत्यात. कसलं शिक्षान नू कसलं काय.....”^{१५} अशी सर्वसामान्य समस्या सर्व ठिकाणी दिसून येते. यातून बाळू आपला चीड, संताप व्यक्त करतो.

सरकारी कामात दलालांची वाढती संख्या लक्षणीय ठरते आहे. ‘ती’ प्रत्येक धंद्यातच वाढते आहे. यामुळे अनेक समाजविघातक प्रवृत्ती निर्माण होत आहेत. भ्रष्टाचार हाच शिष्टाचार समजला जात आहे. एखादे काम करवून घेण्यासाठी पैशाबरोबरच ‘रतना’सारख्या असहाय्य स्त्रियांचा शंकर मांगुरे सारख्या स्वार्थी व्यक्ती ‘लेदर करन्सी’ म्हणून त्यांचा वापर करतात आणि आपला स्वार्थ साधून समाजात नवीन समस्या निर्माण करतात. सरकारी कार्यालयामध्ये कर्मचारी छोट्या छोट्या कामासाठी पैसा घेतात. याविषयी बाळू म्हणतो, “ओळखीची जागा म्हणून पैसा घिऊन तरी काम हुतंय. नाहीतर काय तरी आडिट काढलंच..... बापू, ह्यो पैसा वाईट. पर त्येच्याशिवाय काम बी होत न्हायी. पैसा दावला की राजाची राणीबी फिस्सदिशी हसत्या. तिथं तुझ्यामाझ्यासारख्याची काय बात? आता साऱ्या अलम दुनियेत हेच होय. लोकं म्हंट्यात हे कलियुग. मी म्हणतो हे खाऊबाऊ युग हाय..... मला त्या चव्हाण

सायबाची लई दया येती. त्येची बायको आजारी, पोटाला दोन पोरी त्येची शिक्षणं, बायकुची औषिदपाणी... वाईट.”^{१६}

यावरून हे स्पष्ट होते की, भ्रष्टाचाराची समस्या खालपर्यंत रूजली आहे. या व यासारख्या असंख्य समस्या वाढत आहेत. हे यावरून दिसून येते.

३. ग्राम विरूद्ध नगर

ग्राम आणि नगर या दोन्ही शब्दांमध्येच नव्हे तर त्याच्या संस्कृतीमध्येदेखील संघर्ष दिसून येतो. या दोन भिन्न संस्कृती आहेत. या दोन्ही ठिकाणची प्रकृती आणि संवेदनशीलता वेगळी आहे. अनेक शतकापासून ग्राम आणि नगर यामध्ये संघर्ष स्पष्टपणे दिसून येतो. आजही हा संघर्ष सर्व पातळ्यावर पहावयास मिळतो. ग्रामीण समाजजीवन आणि नागरी समाजजीवन यात समाजशास्त्रीयदृष्ट्या भिन्नता आहे. त्यांच्या जीवन जगण्याच्या शैलीमध्ये फरक आहे. अर्थव्यवस्थेमध्ये फरक आहे. ग्रामीण समाजाची अर्थव्यवस्था 'शेती'वर आधारीत आहे; तर शहरी अर्थव्यवस्था नोकरी, लघु उद्योगधंदे, व्यवसाय यावरती आधारीत आहेत. यामुळे त्यांच्या राहणीमानात आणि संस्कारात फरक जाणवतो. सर्व सरकारी, निमसरकारी कार्यालये, शाळा, कॉलेजीस, बी-बियाणांची दुकाने, खताची दुकाने ही शहरात आढळतात. भारत हा खेड्याचा देश असला तरी तो आता शहराच्या गर्दीत गुदमरतो आहे. ग्राम आणि नगर यामध्ये बराच विरोधाभास आहे. हे 'भैनाळ' आणि 'बस्तान'च्या दृष्टीने पाहू.

३.१. 'भैनाळ'मधील ग्राम विरूद्ध नगर

'भैनाळ' या कादंबरीमध्ये ग्रामीण आणि शहराची चित्रणे आली आहेत, यातून त्यातील विरोधाभास पटकन नजरेत येतो. अनंतकालापासून ग्रामीण भागावर अन्याय होऊन नगरामध्ये मात्र विकासाची मेहेरनजर असल्याचे स्पष्ट जाणवते. ग्राम व नगर ही दोन विरूद्ध टोके आहेत. बाजारपेठा ह्या नगरात आहेत. कचेरी, पोलीस स्टेशन शहरात आहेत. यामुळे बाजार करण्यासाठी, सरकारी कामासाठी शहरात ये-जा करावी लागते. नोकरी धंद्यासाठी धोंडीरामाला माधवनगरसारख्या शहराचा आधार घ्यावा लागतो. साखर कारखानेसुद्धा शहरातच निर्माण झाले आहेत. बँकासुद्धा शहरी भागात आहेत. यामुळे मिळालेला शंभर रूपये कामाचा चेक बँकेमध्ये वठविण्यासाठी सांगलीसारख्या शहरात जावे लागते. कापडाची मोठमोठी दुकाने शहरातच. एखादी ग्रामीण भागातील व्यक्ती जर शहरात गेली तर त्याची कशी अवस्था होते हे सांगताना लेखक लिहितो, "शनिवारी दुपारी धोंडीरामला शंभर रूपैचा चेक मिळाला. फुडं आयंतवार आला. सोमवारी चेकाचं पैसं घीऊन त्यो सांगलीभर फिरला. आयुष्यात पहील्यांदाच त्येनं शंभराची नोट बघीतल्याली. हे घीऊ का ते घीऊ आसं त्याला हून गेल्यालं. सरतेशेवटी

धोंडीराम 'सांगली सहकारात' घुसला. कापडाचा ढीग बघून त्यो खुळ्यागत गर्दीत हुबा न्हायला."१७ या धोंडीरामच्या अवस्थेसारखी अनेक ग्रामीण लोकांची अवस्था होते म्हणून म्हणतात, खेड्यातनं आलं येडं, भज्याला म्हंतंय पेढं. अशी कुचेष्टा शहरी लोक करताना दिसतात आणि असे कित्येक धोंडीराम शहराच्या गर्दीत हरवून जातात.

खेड्यातील घरे ही साधीसुधी असतात, छप्पर, माळवीतीची घरे, कौलारू घरे, कुठेकुठे चौपसी वाडे दिसतात. धोंडीरामला शहरात गेल्यावर मात्र उंच दुमजली घरे. मोठमोठी दुकाने आयची बोटं धरून बाजारात फिरणारी मुले, दुकानाच्या बोर्डांला लायटींगच्या माळा घरांना बलाच्या माळा, सगळं कसं लकलकीत दृश्ये दिसतात. पण खेड्यात अजून लाईट पोहचली नाही तर एवढा रात्रीचा लखलखाट कसा दिसणार. अजूनसुद्धा रात्रीचं घरातून बाहेर पडताना 'भैना'ला कंदिल घेऊन बाहेर पडावं लागतं. हा विरोधाभास आहे. ग्रामीण भागाकडे अजून कोणत्याच सुविधा पोहचल्या नाहीत. शहरात मात्र विकासच विकास झालेला दिसतो. ग्रामीण भाग तसाच मागासलेला दिसत आहे. म्हणून धोंडीरामला महिना शंभर रूपयाची नोकरी मिळते याचे साऱ्या गावाला आश्चर्य वाटते. लेथ मशीन, साखर कारखाने, सोन्या-चांदीची दुकाने आणि मोठमोठ्या कापड पेठा यांचा मुक्काम शहरातच पडलेला दिसतो. ग्रामीण भागात कोणाकडेतरी सायकली, कुठेकुठे घोडागाडी दिसते तर शहरात मात्र इनामदार वकीलांच्या दारात अनेक कार दिसून येतात. तर अरूणोदय मेटल वर्क्सच्या मालकांकडे दोन-तीन फियाट गाड्या आहेत.

ग्रामीण स्त्रियांच्या राहणीमानात आणि शहरी स्त्रियांच्या राहणीमानात बराच फरक दिसून येतो. शहरी स्त्रीचे संस्कार वेगळे आणि ग्रामीण स्त्रीचे संस्कार वेगळे हे 'भैना'च्या संस्कारावरून दिसून येते. ती 'नारूआबा'सारख्या कोणतंही नातं नसणाऱ्या गावातील वृद्धाला नमस्कार करते.

लुगडं आणि मोठा कुकवाचा टिळा हे 'भैना'चे सौंदर्य खुलवतात. तर शहरातली स्त्री मात्र उन्हाचा त्रास होऊ नये म्हणून फॅशनेबल गॉगल वापरताना दिसते तर काही वेळा गाडी चालवताना दिसतात. असा ग्राम विरूद्ध नगर यामध्ये भिन्नता दिसून येते. त्याचप्रमाणे अर्थव्यवस्थेमध्ये सुद्धा बदल दिसून येतो. ग्रामीण अर्थव्यवस्था ही शेतीवर आधारीत आहे. तर शहरी अर्थव्यवस्था अनेक व्यवसायांवर आधारीत आहे. अशी ग्राम विरूद्ध नगरची चित्रणे 'भैनाळ' या कादंबरीतून दिसून येतात.

३.२. 'बस्तान'मधील ग्राम विरूद्ध नगर

ग्राम व नगर यांच्यामध्ये भेद दाखवणारे अनेक प्रसंग 'बस्तान' या कादंबरीत चित्रित झालेले आहेत. आजच्या आधुनिक युगामध्ये शहराचे स्वरूप हे ग्रामीण तरूणासाठी मायाजाळ, मायावी नगरे ठरत आहेत. नगरामध्ये वैताग, व्यवहारीपणा, खोटेपणा यांनी शहरी जीवन

भरलेले आहे त्याचप्रमाणे शहरे ही समृद्धीची केंद्रे बनत आहेत पण सुख, समाधान आणि सुरक्षित जीवन तेथे नांदताना दिसत नाही. नगर हे समृद्धी, व्यापार, प्रशासकीय कार्यालये यांचे केंद्र आहे. शहरामध्ये रोज नवा बदल दिसतो. अजूनही ग्राम आणि नगर यांच्यामधली दरी वाढतच आहे. तर ग्राम समूह संस्कृती आणि नगर समूह संस्कृती यांच्यामध्ये मोठा भेद आढळतो. बस्तानमध्ये बापू, काशीकडे उसने पीठ मागताना दिसतो, तर कधी शांतावहिनीकडून चहासाठी कपभर उसने दूध घेवून येतो, तर टीव्ही घेतलेला आनंद साजरा करण्यासाठी नानूमास्तर व शांतावहिनी हे कुटुंब बापूला जेवणासाठी आमंत्रण देते. ही परंपरा ग्रामीण भागात दिसून येते.

ग्रामीण तरूण हा रोजगारासाठी शहरावरच अवलंबून रहातो. शहराचे वर्णन करताना लेखक लिहितो, “माळाखाली लांबवर करंजी शहर पसरलं होतं. दिव्यांनी उजळून निघालेलं ते शहर अंधारातून हिऱ्यामाणकांच्या खजिन्यासारखं झगमगत होतं. लाल, निळ्या, चंदेरी प्रकाशाचा नुसता समुद्र उसळला होता. काळ्याभोर दाट केसांत चमकी टाकावी तसं अंधारातून ते दिव्यांनी उजळत होतं. शहराचं एक अजस्र आवाजही वाऱ्यावरून माळाकडे वाहत येत होता. मोठमोठ्या सूतगिरण्या, रात्रंदिवस धडाकधडाक आवाज करणारे पावरमागाचे कारखाने कापडधंद्याला लागणाऱ्या पर्यायी साधनांचे छोटेमोठे उद्योग. दोन-तीन मजली हॉटेल, बाजारपेठा, दुहेरी रस्ते, महानगरपालिकेची चार मजली अजस्र इमारत, बँका, शेअरमार्केट, भाजीमंड्या, चौकाचौकात उघडझाप करणारे लाल-हिरवे दिवे, पुतळे, बागा. रस्त्यांच्या दुतर्फा पानपट्याच्या खोक्याच्या रांगा... शहराबाहेर दूर दूर वाढत चाललेल्या हौसिंग सोसायट्या, मोठमोठी कॉम्प्लेक्स चौकोनी घरे, बंगले, सिनेमाची थेटरे, वाहनांची वर्दळ... करंजी शहराचा मुख्य उद्योग कापडधंदा या शहरावर आजूबाजूच्या खेड्यातील बापूसारख्या कैक तरूणांची भाकरी अवलंबून होती.”^{१६} अशा शहराचा चहुबाजूनी विकास झाला आहे. शहराच्या विकासाला सरकारने मुलभूत प्राधान्य दिले तिथल्या लोकांना विविध सुविधा निर्माण करून दिल्या आहेत. पण अनंत काळापासून शहराच्या उदरनिर्वाहाचे साधन ठरलेल्या खेड्याकडे मात्र इंग्रजी राजवटीपासून अक्षम्य दुर्लक्षच झालेले दिसते आणि आताही ते तसेच चालू आहे.

खेड्याचे चित्र बरोबर याच्या उलटच दिसते. लेखक लिहितो, “बोराट्यांच्या घराकडून आलेला एक रस्ता आणि शाळेकडून येऊन ग्रामपंचायतीला वळसा घालून थेट पुढे कोरगावाबाहेर पडणारा रस्ता मिळून तिथं तिकाटी तयार झालेली या तिकटावर ग्रामपंचायतीच्या समोरच विजेचा एक मोठा खांब होता. त्या खांबाखाली समोरच्या पिसाळेंचा उकिरडा. तो उकिरडा रस्त्यावर आलेला, तिकाटीच्या मध्यभागी सिमेंटकॉक्रीटचा एक कट्टा बांधून काढलेला...

इकडे बोरोट्यांच्या गल्लीकडून येणाऱ्या रस्त्याच्या आतल्या बाजूला लाकडी खांबावर फिट केलेला एक बोर्ड होता. त्या बोर्डाचा पत्रा गंजून फाटत चाललेला. त्या बोर्डावर कुण्याकाळी रंगवलेली महात्मा गांधी वाचनालय ही अक्षरं बारकाईनं पाहूनही वाचता येत नव्हती. तिथेही कचरा साचलेला. त्याच्या मागे दुकानासारख्या फळ्या लावून उभी केलेली उतरत्या कौलाची इमारतही बंद स्थितीत होती. तिचं कुलुपही गंजलेलं. त्या वाचनालयाच्या इमारतीला लागूनच शाम दाईगड्यांचं घर. कौलारू बसक्या घराच्या आड्यावर एका उंच पाईपवर टी. व्ही.चा अँटेना त्यानं बसवलेला. वरच्या आभाळात तरंगात तो अँटेना एखाद्या मोठ्या माशाच्या सापळ्यासारखा दिसत होता. शामा दाईगड्यांच्या घरापुढे अंगणात खुंट्याला गळ्यातल्या दाव्याला ओढ देत एक रोडकी म्हैस उभी होती. तिच्या पुढे चगाळाचोथा पडलेला.”^{१९} यातून खेड्याचे चित्र उभे राहते. या खेड्याच्या चित्रणामध्ये आणि वरील शहराच्या चित्रणामध्ये विरोधाभास आहे. शहरामध्ये उंच उंच इमारती, बंगले, सुशोभीत घरे, बागा, मोठमोठे रस्ते, उद्योगधंदे आणि पॉश रस्ते दिसून येतात. तर ग्रामीण भागामध्ये वरील प्रकारचे कोणतेही चित्र दिसून येत नाही.

यासारखी अनेक चित्रणे ग्राम व नगर यांच्यामध्ये विरोधाभास दाखवणारे दिसून येतात.

● समारोप

अशा रितीने या दोन्ही कादंबऱ्यामधून समकालीन काळाचा प्रभाव लेखकानी घडविलेला आहे. औद्योगिकीकरणामुळे गावे बदलत चालली आहेत. या बदलाचा परिणाम समाजावर होताना दिसतो आणि गावावरही होतो. खेड्यांची होणारी प्रगती ही विकासाची सूज आहे की काय याचा विचार करण्याची वेळ आलेली आहे. पण रोजीरोटीच्या चक्रात अडकलेला समाज दिशाहीन झाला आहे. यातून अनेक समस्या समाजाला भेडसावत आहेत. याचेही चित्रण या दोन्ही कादंबऱ्यातून घडते. काही ठिकाणी समाज हा संक्रमण अवस्थेत अडकलेला दिसतो. ग्राम विरूद्ध नगर हा अनादिकालापासून चालत आलेला संघर्ष अजूनही तसाच आहे आणि ग्राम विरूद्ध नगर असा सुरूच आहे. नगर संस्कृती ग्राम संस्कृतीवर जोराने चढाई करताना दिसते आहे. शहराची होणारी भरभराट ही ग्रामीण भागात हळूहळू शिरकाव करत आहे आणि ग्रामीण समाजसंस्कृती बदलते आहे. याचे या दोन कादंबऱ्या चित्रण करतात.

● निष्कर्ष

१. ग्राम आणि नगरामध्ये झपाट्याने बदल होत आहे. याचा समाजजीवनावर होणारा परिणाम दिसून आला. या होणाऱ्या परिणामामुळे अनेक तरूण बेरोजगार होत आहेत याचीही जाणीव झाली. ग्रामीण समाजाचा मुख्य व्यवसाय शेती हा नष्ट होण्यास अनेक कारणे

- साह्यभूत आहेत हे यामध्ये दिसून आले. यावर जगणारी नवीन बांडगुळे निर्माण होत आहेत. तर ग्रामीण भागामध्ये नवनवीन व्यवसाय निर्माण होत आहेत असे आढळून आले.
२. ग्राम विरूद्ध नगर हा अखंड चालू असणार संघर्ष या दोन मानसिकतेमधील फरक आहे. हे जर असेच चालू राहिले तर एक दिवस असा उजडेल की दोन्हीही समाज उद्ध्वस्त होतील आणि नवीन समाजसंस्कृती उदयास येईल असे आढळून आले.
३. या दोन्ही कादंबऱ्यांमध्ये भ्रष्टाचारासारख्या अनेक समकालीन समस्यांचा समाजजीवनावर होणार परिणाम दिसून आला.
४. ग्रामीण समाजजीवनाचे अनेक परिमाण बदललेले दिसून आले. काळानुरूप मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण समाजजीवन बदलत आहे. याचा अनुभव या ठिकाणी आला.

संदर्भ

१. वेलणकर, अ. द. : 'समकालीन साहित्य प्रवृत्ती आणि प्रवाह', संपादक- मृणालिनी पाटील आणि इतर विजय प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती १ मे १९८५, पृष्ठ २३३
२. डॉ. कऱ्हाडे, सदा : 'भाषा, साहित्यकला आणि संस्कृती', लोकवाड. मयगृह, मुंबई, प्रथमावृत्ती जुलै १९९९, पृष्ठ. ७९
३. डॉ. गुरव, बाबुराव : 'भैनाळ', माया प्रेस अँड पब्लिसिटी, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९८६, पृष्ठ ५९
४. डॉ. गुरव, बाबुराव : 'भैनाळ', माया प्रेस अँड पब्लिसिटी, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९८६, पृष्ठ ४७
५. डॉ. गुरव, बाबुराव : 'भैनाळ', माया प्रेस अँड पब्लिसिटी, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९८६, पृष्ठ ५६
६. डॉ. गुरव, बाबुराव : 'भैनाळ', माया प्रेस अँड पब्लिसिटी, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९८६, पृष्ठ २
७. डॉ. कोत्तापल्ले, नागनाथ : 'ज्येष्ठ साहित्यिक म. भा. भोसले', संपादक प्रा. डॉ. प्रकाश कुंभार, प्रकाशन अध्यक्ष म. भा. भोसले ग्रंथसमिती, प्रथमावृत्ती एप्रिल २००६ पृष्ठ. ५८
८. पाटील, मोहन : 'पाचुंदा' (बस्तान), कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २००२ पृष्ठ. १४६
९. पाटील, मोहन : 'पाचुंदा' (बस्तान), कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २००२ पृष्ठ. २१२
१०. वेलणकर, अ. द. : 'समकालीन साहित्य प्रवृत्ती आणि प्रवाह', संपादक- मृणालिनी पाटील आणि इतर विजय प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती १ मे १९८५, पृष्ठ २३२
११. डॉ. गुरव, बाबुराव : 'भैनाळ', माया प्रेस अँड पब्लिसिटी, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९८६, पृष्ठ ३
१२. पाटील, मोहन : 'पाचुंदा' (बस्तान), कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २००२ पृष्ठ. १६३
१३. पाटील, मोहन : 'पाचुंदा' (बस्तान), कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २००२ पृष्ठ. २२६
१४. पाटील, मोहन : 'पाचुंदा' (बस्तान), कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २००२ पृष्ठ. १६९-१७०
१५. पाटील, मोहन : 'पाचुंदा' (बस्तान), कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २००२ पृष्ठ. २०८

१६. पाटील, मोहन : 'पाचुंदा' (बस्तान), कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती
२००२, पृष्ठ. २०७
१७. डॉ. गुरव, बाबुराव : 'भैनाळ', माया प्रेस अॅण्ड पब्लिसिटी, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९८६,
पृष्ठ ६४
१८. पाटील, मोहन : 'पाचुंदा' (बस्तान), कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २००२ पृष्ठ.
१४५-१४६
१९. पाटील, मोहन : 'पाचुंदा' (बस्तान), कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २००२
पृष्ठ. २२५
